

Ten geleide: Medische technologie en het lichaam

Els van Dongen

“We zien [in de antropologie] een blinde vlek voor *grote, complexe medische technologie*”, merkte Bernike Pasveer op in haar smaakmaker voor het december-symposium ‘Medische Technologie en de Verbeelding van het Lichaam’. Ze vervolgt: ‘Daardoor zijn ook medische visualiseringsmachines en hun plaats in de geneeskunde elders zelden door antropologen onderzocht.’ Om tot slot een oproep te doen deze technieken die het leven en lichaam vormgeven, in hun ontwikkeling te volgen (Pasveer 2001: 156, 158).

Het symposium pakte wat anders uit. Een aantal papers sloot nauw aan bij het thema, maar andere richtten zich niet speciaal op visualiseringstechnieken. Daarin stond meer de relatie medische techniek – lichaam centraal. Het thema werd dus wat verruimd. Tegelijkertijd bleef de ‘antropologische blik’ binnen de grenzen van het biomedische domein. Dat is misschien niet zo verwonderlijk als men bedenkt dat van hoogwaardige en complexe medische technieken een grote aantrekkingskracht uitgaat die diep doordringt in het menselijk bestaan.

De antropologie heeft sinds lang belangstelling voor medische technologie en haar sociale en culturele dimensies. Maar wat verstaan antropologen onder medische technologie? Van der Geest formuleert het als volgt: “fysieke middelen, zoals instrumenten, attributen en medicijnen, die een rol spelen bij de diagnosestelling, behandeling en preventie van ziekte” (Van der Geest 1994: 3). Hij voegt eraan toe dat dit varieert van complexe medische technologie tot objecten die door diviners en genezers in een Afrikaanse dorpsgemeenschap worden gebruikt.

In *Living and Working with the New Medical Technologies* richten Lock, Young, Cambrosio en anderen zich op de ‘nieuwe’ biomedische technologieën en hoe deze in de praktijk worden gebruikt. Ze laten met empirisch materiaal zien hoe die technieken worden geproduceerd door werktuigen, technieken, wetenschappers, fondsgevers, patiënten en publiek. Ook in hun boek zien we een ruimere opvatting van medische technologie, die niet alleen de fysieke middelen omvat maar tevens de technieken van het woord. Als men zo’n ruime definitie ook zou toepassen op medische visualiseringstechnologieën, dan vallen daar alle fysieke middelen onder – en tevens andere technieken – waarmee de ‘binnenkant’ van het lichaam zichtbaar wordt gemaakt. Dan vallen daar niet alleen endoscopie, echoscopie, röntgen, en dergelijke technieken onder, maar ook de visualisering van de meridianen en hun verbindingen met inwendige organen in de Chinese interne geneeskunde en de “envious and deprecatory gaze of another” that

“penetrates the other’s bodily space and obstruct the vital flow” (Devisch 1993: 147) tot zelfs de praktijken van het doorsteken van een poppetje toe. Al deze ‘technieken’ zeggen iets over de sociale ontologie van het lichaam. Er doet zich voor antropologen de interessante mogelijkheid voor via medische technologie en visualiserings technieken kennis en begrip op te doen over hoe mensen in verschillende culturen het inwendige van het lichaam hebben verbeeld en voorgesteld. Het zegt ook een en ander over hoe het lichaam wordt gewaardeerd en hoe het zich tot anderen verhoudt.

De dingen en de mensen hebben relaties. Moore (1996) hanteert het begrip ‘sociality’, dat niet alleen de onderlinge relaties van mensen betreft, maar tevens de relaties van mensen met niet-mensen. Een van de problemen die zich volgens haar voordoen richt zich op de kennis over het lichaam en het begrip van onszelf via technologie. Voor deze auteur zijn de grenzen van het individuele en het sociale lichaam van belang. De vraag hoe deze worden opgerekt door technologie staat daarbij centraal. In Moore’s boek staat ook een bijdrage van Emily Martin over de interpretatie van electronenmicrografie. Ze beschrijft hierin haar onderzoek in een aantal klinieken en een laboratorium voor immunologie-onderzoek, waar ze als technicus heeft gewerkt. Ze woonde lezingen bij, waarbij beelden (van het binnenste van het lichaam) als sluitstuk en bewijs werden getoond: “Dit is wat we hebben gevonden en hier is een afbeelding ervan!” Martin zegt dat deze lezingen niet alleen het karakter hadden van een drama, maar ook een zekere esthetiek hadden. Ze ontlokten “oh’s” en “ah’s” aan de toehoorders.

Martin en haar collega’s interviewden ook mensen in steden over hun gezondheid in het algemeen. Ze besloten ook de beelden te laten zien met de vraag: Wat zie je hierin? Als mensen aarzelden, lasen de onderzoeker de korte tekst voor die bij het beeld in de publicatie stond. Het ging de onderzoekers erom te zien hoe deze beelden zich in de samenleving hadden genesteld en of mensen over dit wetenschappelijke, rationele product ook met hun verbeelding durfden te spreken. Uiteindelijk wilden ze achterhalen of deze beelden de manier waarop mensen over hun lichaam dachten, veranderden. De antwoorden laten zich bijna raden: mensen maken vergelijkingen die het individuele lichaam ontstijgen. Zo antwoordt een vrouw bij het zien van een witte bloedcel en een tumorcel: “Het roept bijna associaties op met patriarchale ideeën over verovering. Het is alsof de Verenigde Staten Panama binnenvallen. Behalve in dit geval, de kleine stakkers hoeven werkelijk niet in de gaten gehouden te worden.” Op de vraag hoe het lichaamsbeeld veranderde, antwoordt een andere vrouw: “... En dan te bedenken dat er zoveel activiteit is. Het is net als een stad, als een kleine stad” (de vertalingen zijn van mij, EvD). In deze voorbeelden kunnen we terugvinden wat Mary Douglas heeft beschreven: het individuele lichaam staat model voor de wereld. Door het lichaam wordt betekenis aan de omringende werkelijkheid gegeven (Douglas 1970). Aan de andere kant gaven sommigen geïnterviewden ook de meer negatieve kanten. De beelden werkten vervreemdend op hun besef van het lichaam, het voelde alsof dat uit de context werd gehaald. Wat voor de ene persoon een bizarre techniek is die een mens vervreemdt van zijn eigen dood, is voor de ander een spektakel.

Patricia Kaufert (2000) bekritiseert de sociale studies van de wetenschap. Ze stelt dat deze zich teveel hebben gericht op wat er in de laboratoria gebeurt en niet op de transformatieprocessen van de nieuwe kennis van de laboratoria naar het bed van de

patiënt. Ze beschrijft vervolgens hoe het mammogram en het uitstrijkje vanuit de diagnostische klinieken naar de screening werden overgebracht. De vraag naar machines nam toe en de technieken werden over het algemeen gezien als eenvoudig en snel toe te passen. De praktijk werd echter heftig bekritiseerd door epidemiologen als Holland en Fletcher, die stelden dat zulke technologieën ertoe leidden dat mensen meer angst kregen, meer ziektegedrag gingen vertonen en meer (onnodig) beroep op de gezondheidszorg gingen doen. Bovendien, zo beargumenteert Kaufert, hebben de lichaamsdelen die worden gescreend meer dan alleen een medische dimensie. Ze hebben krachtige symbolische dimensies en zo'n screening kan het gevoel van zelfcontrole en integriteit aantasten. Kaufert laat, evenals anderen die werkzaam zijn op dit terrein, zien dat hoogwaardige medische techniek veel meer is dan van betekenis voor medische diagnoses of behandelingen. Het gaat om meer dan het individuele lichaam of om de constructie van feiten. Macht, controle, waarden, normen, intermenselijke verhoudingen, verbeelding, kortom alles wat antropologen meestal in hun beschrijvingen en analyses naar voren brengen, speelt hier ook een rol. Dat laten de bijdragen in dit themanummer duidelijk zien.

Medisch-technische beelden, zoals die van een echografie van de hersenen, informeren artsen niet alleen over de toestand van een te vroeg geboren kind. Ze spelen een grote rol in de gesprekken met de ouders en helpen hen te overtuigen een beslissing over het leven van hun kind te nemen. Eric Vermeulen laat zien hoe dat in zijn werk gaat op twee afdelingen van de intensieve zorg bij neonatologie. Zijn observaties van de zorg en de gesprekken van neonatologen en ouders geven weer hoe die beeldjes helpen een morele beslissing te nemen.

Cor Hoffer heeft in zijn bijdrage het oorspronkelijke thema van het symposium verbreed en beschrijft hoe een andere medische techniek – transplantatie – het lichaamsbeeld beïnvloedt. Of mensen al of niet hun organen willen doneren voor transplantatie, hangt ook samen met levensbeschouwing en religie. Hoffer werkt dit uit aan de hand van een beschrijving van visies op bloed, lichaamsdelen en de dood. Hij laat ook zien dat mensen nooit zo maar voor of tegen zijn. Ze staan soms erg ambivalent tegenover orgaandonatie. De mogelijkheid van deze techniek brengt ook morele en ethische kwesties naar voren met betrekking tot de integriteit van het lichaam.

Stuart Blume richt zich op gehoor testen. Hij brengt deze in relatie met collectieve 'empowerment' en de sociale en culturele implicaties ervan. Hij vergelijkt de tests en de criteria zoals ze door de audiologen worden gebruikt om het gehoorverlies te bepalen met de criteria die de dovensgemeenschap zelf hanteert om te bepalen of iemand bij hen hoort.

Vaak bepalen lokale praktische omstandigheden in de complexe medische technologie, zoals verkrijgbaarheid van materiaal om mee te werken, de constructie van concepten. Amade M'Charek laat dit zien aan de hand van het verhaal over de mitochondriale Eva. Het genetisch onderzoek naar het ontstaan van verschillen en de verspreiding van mensen en genen over de wereld blijkt te berusten op een standaard die is gemaakt met een voorhanden zijnde placenta en cellen van een zwarte vrouw die aan kanker leed. Ras en diversiteit worden aan de hand van vergelijkingen met deze standaard geconstrueerd en krijgen uiteindelijk een 'natuurlijke' status.

Christina Lammer vertelt het indringende – ook in letterlijke zin – verhaal van de angiografie. Als onderzoeker verbleef zij in de operatiekamer. Geduld lijkt ten grondslag te liggen aan het werk en is essentieel voor artsen, patiënten en de onderzoeker. Gemaskerd, gekleed in loden schorten en met maskers voor lijkt het vlees te verdwijnen. De huid wordt transparant en de binnenkant van het lichaam wordt door de hoogwaardige technologie van endoscopen getransformeerd in abstracte lijnen die voor de leek nauwelijks te herkennen zijn. In de operatiekamer ontstaat gedurende de operatie een choreografie, waarvan iedere aanwezige deel uitmaakt en die wordt gekenmerkt door voorzichtige en geduldige bewegingen, die zichtbaar worden op het scherm.

Hoe weten mensen dat iemand dood is? Vroeger gebruikte men een veer of een spiegeltje om te zien of de stervende nog ademde. Dat beeld kennen we nog wel uit oude films en boeken. Nu hebben we een ander beeld dankzij nieuwe medische apparaten. Irene Cieraad beschrijft in haar bijdrage de ontwikkeling van de diagnose van de dood. Van een veer tot aan de registratie van hersenactiviteit. Ze doet echter meer in haar paper. Ze laat zien hoe beelden die door de medische technologie worden geproduceerd in de samenleving ingeburgerd raken; zelfs zo verweven raken met het denken van mensen dat ze een cultureel icoon worden. Cieraad geeft het voorbeeld van het electrocardiogram, dat beelden maakt die tegenwoordig iedereen kent van de film *Flatliners*. De auteur trekt een parallel met schrijven van allerlei bewegingen en zelfs de levensloop van een individu.

Hans Lam laat in een meer filosofisch getint paper zien hoe een test niet alleen de zekerheid biedt dat mensen wel of niet een aandoening hebben (cystic fibrosis), maar ook mensen onzeker of angstig maakt voor de toekomst. Behandeling is niet altijd gegarandeerd, maar tests zijn al behoorlijk ingeburgerd. Dat heeft te maken volgens Lam met de behoefte het leven te kunnen blijven controleren en risico te verminderen. De biomedische wetenschap suggereert dan ook vaak dat dit mogelijk is.

Medische technologie werkt op de verbeelding van de mensen, zelfs in die mate dat hun ervaringen van het lichaam erdoor worden gevormd en veranderd. De bijdrage van Els van Dongen beschrijft hoe het lichaam en de ervaring ervan door complexe medische technieken als DNA-bepaling en transplantatie wordt getransformeerd. Vragen als wie zit er in het lichaam en aan wie behoort het lichaam zijn hierbij belangrijk. In toenemende mate zijn mensen niet langer ‘puur mens’ of ‘puur individu’, maar een combinatie van mens-machine-dier of een samenstelling van verschillende individuen.

In dit themanummer vindt de lezer naast de gebruikelijke berichten en recensies, ook twee bijdragen die buiten het thema vallen. Het eerste is een verslag van Paul van Gelder over zijn onderzoek onder Marokkaanse prostitutiebezoekers in Nederland. De openhartige gesprekken over seks tonen een heel ander beeld van de Marokkaanse Nederlander dan tot nu toe bekend was. De implicaties voor seksueel overdraagbare aandoeningen en aids komen kort ter sprake. Daarnaast hebben Steven Van Wolputte en Patrick Meurs een ‘smaakmaker’ geschreven voor het volgende symposium dat het tijdschrift organiseert; dit keer in Antwerpen (zie onder Berichten, elders in dit nummer). Hun bijdrage handelt over de menselijke kwetsbaarheid en de zorg die de mens nodig heeft als hij of zij ‘gewond’ is. Centraal in het stuk en het symposium staat de

lichamelijkheid, die zoals Steven Van Wolputte en Patrick Meurs stellen, weer ‘cool’ is om te bestuderen.

Referenties

- Devisch, R.
1993 *Weaving the threads of life. The Khita gyn-eco-logical healing cult among the Yaka*. Chicago: University of Chicago Press.
- Douglas, M.
1970 *Natural symbols*. New York: Vintage.
- Geest, S. van der
1994 Medische technologie in cultureel perspectief: Inleiding. In: S. van der Geest et al. (red.), *De macht der dingen. Medische technologie in cultureel perspectief*. Amsterdam: Het Spinhuis. pp. 1-19.
- Kaufert, P.
2000 Screening the body: the pap smear and the mammogram. In: M. Lock, A. Young & A. Cambrosio (eds), *Living and working with the new medical technologies. Intersections of inquiry*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 165-83.
- Lock, M., A. Young & A. Cambrosio (eds)
2000 *Living and working with the new medical technologies. Intersections of inquiry*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martin, E.
1996 Interpreting electron micrographs. In: H. Moore (ed), *The future of anthropological knowledge*. London: Routledge, pp. 16-36.
- Moore, H.
1997 *The future of anthropological knowledge*. London: Routledge.
- Pasveer, B.
2001 Dubbel zien: Medische technologie en het lichaam. *Medische Antropologie* 13 (1): 153-64.